

Oefeningen in nederigheid

Ander werk van Gamal Fouad

Oneindig eiland (roman, 2016)

De voorhuidenverzamelaar (verhalen, 2018)

Gamal Fouad

Oefeningen in nederigheid

Amsterdam · Antwerpen
Em. Querido's Uitgeverij BV

2024

De auteur ontving voor het schrijven van dit boek een
werkbeurs van het Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Copyright © 2024 Gamal Fouad
Voor overname kunt u zich wenden tot Em. Querido's
Uitgeverij BV, Weteringschans 259, 1017 XJ Amsterdam.

Omslag Nanja Toebak
Omslagbeeld Kim Daehyun
Foto auteur Lionne Hietberg

ISBN 978 90 214 1869 8 / NUR 301/320
www.querido.nl

Eerste deel

Oefening één

Nog voor mijn geboorte was er heibel in de tent. Dit heb ik natuurlijk alleen van horen zeggen. Maar het staat vast dat ik een ongelukje ben. Zoiets blijft kleven. Aan je kleven. Het gaat zelfs dieper, het gaat deel uitmaken van je DNA. Via een koortsnachtmerrie in mijn jongere jaren ben ik doorgedrongen tot de prehistorie van mijn eerste herinneringen. Tot een oertijd waar je normaal gesproken geen weet meer van hebt. In mijn nachtmerrie was ik piepklein, en lag ik gewikkeld in een doek; ik was maar enkele maanden oud. Het bed waar ik op lag was reusachtig, ik kon in de verte de randen van het bed niet eens zien, alles binnen mijn horizon was een wit golvend laken, naar alle kanten uitgestrekt als een zacht glooiend winterlandschap. Ik voelde me ontzettend nietig en ontzettend klein te midden van dat enorme bed, maar bovenal – en dit was wat de droom tot een nachtmerrie maakte – verschrikkelijk alleen. Het was alsof ik gewoonweg niet bestond; het allesoverheersende gevoel van het alleen-zijn dat zijn volle gewicht op mij drukte, en dat steeds wanneer ik vluchtig om me heen keek op zoek naar geborgenheid, zwaarder werd. Dat nederige gevoel heeft me na die nachtmerrie eigenlijk nooit meer losgelaten.

Ik lieg niet: nog voor mijn geboorte bestond er onenigheid. En die onenigheid zette zich na mijn geboorte gewoon voort. Ik ben namelijk een product van twee culturen. Een Europese en een Arabische cultuur, oftewel een witte en een zwarte cultuur. Ik heb weleens gehoord dat witte lezers voornamelijk witte schrijvers lezen. Hoe zit dat dan met mij? Ik ben namelijk geen van beiden: ik ben niet wit, en ik ben niet zwart. Of ik ben beide tegelijk: ik ben wit én ik ben zwart. Met zwart bedoel ik in dezen iedereen die niet wit is. Net als jullie. Ik heb het tegen mijn twee kinderen, Zwaan en Ilias, die nu te jong zijn om de volwassen wereld te begrijpen en wat het precies inhoudt om een mens te zijn die afstamt van verschillende delen van de wereld, zowel in kleur als in cultuur. Er komt een dag dat jullie oud genoeg zijn. Luister dan naar wat ik hierover te vertellen heb. Het is de geschiedenis van jullie vader, en daarmee ook jullie geschiedenis, zwart-op-wit.

Als kind, wanneer ik aan de hand van mijn witte moeder over straat liep, dachten voorbijgangers vaak dat ik geadopteerd was. De mensen complementeerden mijn moeder soms zelfs met haar goede daad om een weeskind helemaal vanuit Roemenië of Noord-Korea naar Nederland te halen. Gered uit de klauwen van het communisme, want waar zou dat jongetje met het donkere steile haar, zijn gelige teint en de overhangende oogleden anders vandaan moeten komen? Mensen denken vaak de gekste dingen. Vooral witte mensen.

Ik was vijf jaar oud, en twee jaar in Nederland, toen ik in een klein dorp in Noord-Holland kwam wonen. We waren het eerste gemengde gezin dat er begin jaren tachtig voet

aan wal zette. Er was in het begin nogal wat verwarring in het dorp ontstaan, omdat mijn vader een Arabische zwarte man was die in een grote, dure auto reed. Anders dan de meeste gastarbeiders die zich in die tijd in Nederland vestigden was mijn vader arts; een pas afgestudeerde anesthesist. Dat hield in dat ik in bovengemiddelde welvaart opgroeide in een buurt met vrijstaande huizen en met vanzelfsprekend alleen witte burens.

Hier had ik natuurlijk geen weet van als kind. Van de tweedeling tussen witte mensen en zwarte mensen, van de kloof tussen arm en rijk. Het waren de naïeve jaren tachtig. Voor degenen die te jong zijn om ze te hebben meegemaakt: een wereld waarin alleen de minister-president een mobiele telefoon had. Een wereld ver voor het bestaan van particulier internet, en waarin nog niemand had gehoord van neoliberalisme. Een tijd van bankrekeningen zonder betaalpassen en pinautomaten, met als gevolg dat je op vrijdagen snel bij de bank langs moest, omdat die in de weekenden gesloten was, en in de rij moest wachten tot je eindelijk aan de beurt kwam.

Een tijd waarin er maar twee televisiezenders bestonden. Nederland 1 en Nederland 2, en slechts op woensdagmiddag en zondagochtend kindertelevisie. Wat betekende dat er door de bevolking nog echte boeken gelezen werden, zelfs door kinderen. Of je ging buiten spelen. Meer opties bestonden er gewoonweg niet.

Het was toen heel normaal om jonge kinderen suiker of frisdrank te geven, daar maalde helemaal niemand om. Het merendeel van de bevolking pafte twee pakjes sigaretten per dag, en het was helemaal niet raar om bij iemand binnen in huis een sigaret op te steken, al rookte diege-

ne zelf niet. Roken mocht overal, zelfs in ziekenhuizen, vliegtuigen en scholen. Ik kan me levendig voor de geest halen dat mijn leraar in de vierde klas van de basisschool sjekkies zat te roken tijdens de lessen. Ja, dat mocht gewoon. Ik heb diezelfde leraar eens een van mijn klasgenoten bij zijn haren over de grond de klas uit zien sleuren, en ja, dat mocht ook gewoon. Een corrigerende tik noemde men dat. Je zat trouwens als kind toen gewoon zonder veiligheidsgordel om bij je ouders achter in de auto, om maar een voorbeeld te geven van hoe men toen aankeek tegen gezondheids- en veiligheidskwesties van kinderen in de maatschappij.

Het was een tijd waarin doorgaans vaders in de ochtend zonder morren naar hun werk gingen, en moeders in de middag thuis met een kopje thee op je zaten te wachten tot je uit school kwam, en waarin je als kind werd geacht om over je dag te vertellen.

Een tijd van het IJzeren Gordijn, dat Europa schuin doormidden kliefde, waarin de muur tussen Oost- en West-Berlijn fier overeind stond, apartheid in Zuid-Afrika hoogtij vierde en de economie van China in de kinderschoenen stond. Er hadden zich nog geen vliegtuigen in de torens van het World Trade Center geboord. Saddam Hoessein wist zich gesteund door de Amerikanen in zijn oorlog tegen de ayatollahs van Iran die daar kortgeleden de macht hadden gegrepen. Terrorisme werd vooral geassocieerd met Palestijnen en bomaanslagen van uiterst linkse terreurgroeperingen zoals de Rote Armee Fraktion. Er heerste een strijd tussen het zogenaamde vrije Westen (lees: de Verenigde Staten) en de communistische Sovjet-Unie (lees: Rusland) in de vorm van een kernwapenwedloop. Je kon zelfs precies

uitzoeken welke kernkoppen er achter dat beruchte gordijn allemaal op jouw dorp of stad gericht stonden. We konden op elk moment met een druk op de rode knop allemaal in één keer van de aardbodem verdwenen zijn. Dit speelde zich tenminste allemaal af in de grotemensenwereld, want als kind lette ik daar niet zo op. Het is ook een van de grondrechten van een kind: niet te hoeven letten op wat er zich allemaal in de grotemensenwereld afspeelt. De Greta Thunbergs van deze planeet moesten nog geboren worden, en daarnaast was de burgerij lang niet zo mondig zoals we dat vandaag de dag gewend zijn. En misschien was dat in die tijd ook niet zo nodig. We waren in de eerste plaats nog gewoon mensen toen, in plaats van dodelijk verveelde consumenten die verstrikt zijn geraakt in een web van algoritmen die ons steeds verder in de onvrijwillige keuzes van onze volgende aankoop duwen.

Ik kan me goed herinneren dat ik, net als al mijn klasgenoten van de lagere school, vooral begaan was met de natuur, en dan met name met het lot van bedreigde diersoorten, zoals de Chinese reuzenpanda en de Afrikaanse neushoorn. We waren in de klas allemaal lid geworden van het Wereld Natuur Fonds, en met een actie georganiseerd door onze school probeerden we zo veel mogelijk geld in te zamelen door langs de deuren te gaan om oude kranten te verzamelen, waarvoor je tien cent per kilo kon krijgen. Het was ons gelukt om de zeecontainer die speciaal voor deze inzamelingsactie midden op het schoolplein was geplaatst, helemaal vol met oud papier te krijgen, en we vierden trots dat we de wereld een klein beetje hadden gered.

Ook de hongersnood van 1984-1985 in Ethiopië had gro-

te indruk op me gemaakt als kind. Dat kwam vooral door de vele beelden op de televisie van hologige naakte zwarte kinderen die met hun onnatuurlijk gebolde buiken op de schoot van hun uitgemergelde moeders met hun diepzwarte bevuilde ogen onze huiskamers binnenkeken. Wat me het meest van die beelden is bijgebleven, waren de vele vliegen die altijd over hun gezichten kropen en de gelatenheid waarmee de kinderen ze over hun mond, neus en ogen lieten kruipen, te moe en te ver heen om ze van zich af te slaan. Ik voelde me schuldig, iedereen op aarde die in die dagen televisiekeek voelde zich schuldig, vanwege het drama dat zich voor hun neus op het beeldscherm afspeelde. Het was de eerste keer in de geschiedenis dat er door de journalistieke media open en letterlijk bloot live verslag werd gedaan van de enorme tragedie die zich in de Hoorn van Afrika voltrok, en daarmee een mondiaal gevoel van onbehagen veroorzaakte, een wereldwijd gratis lesje nederigheid. Een universeel moment van bezinning, waardoor we ons allemaal ineens heel klein voelden, vooral omdat we volkomen machteloos stonden tegenover al dat schaamteloze wereldleed.

Gelukkig was de oplossing voor het wereldwijde schuldgevoel al snel voorhanden in de vorm van onder anderen Michael Jackson, die samen met Lionel Richie een lied had geschreven ten behoeve van iedereen die het leed in Ethiopië niet meer kon aanzien, en dat we uit volle borst meezongen wanneer het op de radio te horen was of op televisie verscheen. 'We Are the World' werd het muzikale symbool van een benefietactie genaamd Live Aid, waarmee we onze collectieve schuldgevoelens jegens die arme Afrikaanse kindertjes afkochten; het geld dat met de verkoop van deze

singel werd opgehaald werd immers volledig ingezet voor de bestrijding van alle ellende waar we ons geen raad mee wisten.

Er stierven desondanks bijna een miljoen mensen aan die hongersnood, die het gevolg was van het uitblijven van regen, waardoor de oogsten waren mislukt. Klimaatverandering avant la lettre.

Ik kijk naar de Canadese iepen buiten mijn raam. Het is eind oktober, maar de bomen staan nog vol in het blad. Groen blad. Diep nazomers groen, zonder ook maar een spootje kleur van de herfst, die al meer dan een volle maand het seizoen zou moeten bepalen.

Bij aardrijkskunde leerden we vroeger al over klimaatverandering. Ik heb het dan over meer dan vijfendertig jaar geleden. We leerden toen dat het klimaat aan het opschuiven was. Het klimaat van Noord-Afrika verplaatste zich naar Zuid-Europa, het klimaat van Zuid-Europa verplaatste zich naar Midden-Europa et cetera. De leraar maakte de grap dat we over veertig jaar niet meer naar Frankrijk hoefden te reizen voor een zonvakantie, maar dat we gewoon in ons eigen kouwe kikkerlandje konden blijven. We moesten allemaal hard lachen, en stiekem leek het me wel wat om later, als ik groot was, in een heerlijk warm land te wonen.

Maar nu ik vijfendertig jaar later uit mijn raam naar de verstoorde natuurverschijnselen kijk, ben ik daar niet zo zeker van, en bekruipt me datzelfde onbestemde gevoel van gepaste nederigheid als tijdens die hongersnood. Wees daarom voorzichtig met je wensen, kinderen, ze zouden op een dag zomaar uit kunnen komen.

Ik ben dus niet wit, en ik ben niet zwart. Of ik ben wit, én ik ben zwart. Hoe zit dat eigenlijk met zwarte lezers? Lezen die voornamelijk zwarte schrijvers? Dan is de kans namelijk groot dat ik door zowel witte als zwarte lezers niet gelezen word. Jammer. Mijn verhaal is niet alleen bestemd voor mijn kinderen, maar voor iedereen, wit of zwart, of alle mogelijke kleurschakeringen daartussen.

Oefening twee

Volgens de overlevering ben ik verwekt in Venetië. Mijn ouders lieten me de plaats delict tijdens een zomervakantie uitgebreid zien. Ik was negen jaar oud. Mijn ouders zijn op z'n zachtst gezegd nogal eigenzinnige mensen. Om precies te zijn lieten ze mij kamer 16 zien van Hotel Rialto, dat zoals de naam van het hotel doet vermoeden direct naast de fameuze Rialtobrug in het hart van Venetië gesitueerd is. Volgens mijn moeder hingen er voor het raam in de hotelkamer alleen andere gordijnen, voor de rest stond alles precies op dezelfde plek als tien jaar geleden, toen zij en mijn vader Hotel Rialto in kennelijk amoureuze staat voor het laatst bezochten.

Ik weet nog dat ik me, zoals het een jongen van negen betaamt, vooral geneerde voor mijn scheppingsverhaal, en dat ik niet eens durfde te kijken naar het grote tweepersonsbed dat pontificaal in de kamer stond, en waar ik in alle verlegenheid met een grote boog omheen liep om mijn ouders enigszins een plezier te doen. Gelukkig sliepen we die nacht niet in kamer 16, maar in een andere kamer van Hotel Rialto, waarvan ik het kamernummer ben vergeten, maar waar ik desondanks geen oog had dichtgedaan. Naar de reden dat mijn ouders de behoefte voelden om mij dit allemaal uit de doeken te doen, kon ik toen alleen maar gis-

sen, en ik vroeg me altijd af hoe mijn ouders precies wisten dat ik in die kamer verwekt was. Nu ik zelf kinderen heb verwekt, weet ik dat ouders zich zulke wezenlijke zaken maar al te goed kunnen herinneren.

Pas jaren later kwam ik erachter dat mijn ouders in eerste instantie helemaal niet van plan waren om hun relatie na die laatste romance in Venetië voort te zetten. Er was helemaal geen plan. Beiden zouden binnen afzienbare tijd terugkeren naar het respectievelijke land van herkomst, dat in hun geval in twee verschillende werelddelen lag, wat een gezamenlijke toekomst enigszins bemoeilijkte. Mijn ouders waren twintig jaar oud in die tijd. Het was midden jaren zeventig. Beiden hadden een jaar in Zürich geleefd, waar ze elkaar hadden leren kennen, van een vaste relatie was toen geen sprake. Ze waren samen naar Venetië gegaan om de zomervakantie te vieren, en misschien wel een ontluikende liefde te verkennen, wetende dat hieraan toegeven de zaak alleen maar moeilijker zou maken. Natuurlijk waren er geen echte serieuze toekomstplannen. In ieder geval niet gezamenlijk. Behalve één.

Om een echt goede balans op te maken, moet ik terug naar de bron en misschien veel verder terug. Voordat ik het verhaal van mijn ouders kan vertellen, moet ik eerst beginnen bij het verhaal van mijn grootouders. De eigenaardigheden van mijn ouders en mijn eigen eigenaardigheden vloeien natuurlijk voort uit die van mijn grootouders, net zoals die van hen uit die van de generaties vóór hen, die ons berooid achterlieten met eigenaardigheden en andere erfelijke be-

lastingen. Ik begin daarom bij mijn grootouders; mijn Nederlandse en mijn Egyptische voorouders.

Ik zie haar staan. Mijn witte oma. De moeder van mijn moeder, die ik steevast amo noemde. Toen ik net begon te praten had ik de gewoonte ontwikkeld om woorden achterstevoren uit te spreken. Oma werd amo, en zo bleef het sindsdien.

Zestien jaar was ik. We stonden in de lange, smalle keuken van haar huis in Assen. Ik was op bezoek, wat ik niet vaak deed, en staarde uit het raam van de keukendeur naar buiten, naar de weelderige achtertuin. De weelde in de tuin was door toedoen van mijn opa ontstaan. Mijn witte opa, die ik navenant apo noemde. Hij stond aan het hoofd van de openbare groenvoorziening in de gemeente Assen. Zijn groene vingers waren een overblijfsel van zijn jeugd jaren op Sumatra, waar zijn vader toezicht hield over een aantal plantages. In ieder geval tot de Tweede Wereldoorlog hier een einde aan maakte, en hij en zijn ouders in een jappenkamp terecht kwamen.

Amo maakte panvis. Een gerecht van ver voor die oorlog. Ik had nog nooit panvis gegeten, en ik zou het nadien ook nooit weer eten. Panvis is het smerigste gerecht dat ik ooit in mijn leven heb geproefd. Ik bedenk nu dat ze het waarschijnlijk zelf ook niet zo lekker vond, maar dat was niet de reden waarom ze die dag panvis voor me maakte.

Panvis

(Nederlands-Indisch hoofdgerecht)

Ingrediënten:

250 g ongeweekte stokvis of 750 g geweekte stokvis
1 lepel zout per liter water
750 g aardappelen (geschild in vieren)
200 g rijst
250 g uien (gesnipperd en gefruït)
mosterd
paneermeel
boter

Vorbereiding:

- De ongeweekte stokvis eerst twee dagen in een pan met ruim water en zout laten weken.
- Kook de stokvis vijfenveertig minuten in het weekwater of voeg bij geweekte stokvis zoveel water toe dat de vis net onder staat.
- Verwijder vel en graten.

Bereiding:

- Doe de stokvis terug in de pan, voeg de aardappelen en de rijst toe en vul het vocht aan tot het water even hoog reikt als de inhoud van de pan.
- Laat het geheel nogmaals vijfenveertig minuten koken tot alles gaar is.
- Giet het vocht af en stamp aardappelen, rijst en stokvis

door elkaar of pureer met een mixer.

- Roer de gefruite uien, voeg mosterd toe naar smaak en indien nodig wat kookvocht en een stukje boter.
- De panvis kan zo worden opgediend of worden overgeplaatst in een beboterde vuurvaste schotel.
- Bestrooien met paneermeel en er boter in kleine vlokjes verdeeld op leggen.
- Plaats de panvisschotel boven in een voorverwarmde oven op 240 °C en wacht tot de bovenkant na ongeveer twintig minuten goudbruin is geworden.

De kleine geiser boven de gootsteen liet een luid gesis horen elke keer wanneer amo de warmwaterkraan opendraaide. Het deed me denken aan het geluid van een vlammenwerper die alles op zijn pad verschroeide tot er niets meer overbleef dan as.

Ook zij had als jonge vrouw in een Japans concentratiekamp gezeten. Ze sprak er nooit over. Ik begreep als kind heel goed dat over sommige zaken nu eenmaal moeilijk te praten viel, omdat er stomweg geen woorden voor te vinden waren. Daar hebben meer kampslachtoffers last van. Het enige wat ze me toevertrouwde over haar jeugd jaren was de koude ontvangst na de oorlog bij hun terugkeer in Holland. Ze sprak in die zin altijd over Holland en nooit over Nederland. Het kon in die tijd niemand wat schelen dat ze in een jappenkamp had gezeten, of dat zij en haar familie alles hadden verloren wat hun dierbaar was. Iedereen had verloren.

Mijn witte grootouders waren bepaald geen klagers. Hard is het eerste woord dat me te binnen schiet wanneer ik aan

hen denk. Amo was een harde vrouw, en misschien wel een hardere moeder. Die hardheid vertaalde zich in tederheid wanneer ze piano speelde. Alleen dan toonde ze het verdriet dat ze in zich droeg. Chopin. Beethoven. Van Bach hield ze, denk ik, niet. Ik heb het haar in ieder geval nooit horen spelen.

Mijn apo kon zijn demonen vooralsnog kwijt in zijn tuin. Op latere leeftijd is hij daarbij begonnen met het schilderen en weven van de landschappen van zijn Indiëse jeugd. Ook hij sprak niet over zijn kamptijd. Behalve die ene keer. Hij had net dat ene glaasje jenever te veel gedronken. Hij vertelde dat hij op een dag uit het jappenkamp was ontsnapt om in de naastgelegen rimboe visjes te vangen. Hij was een jaar of tien. Dat deed hij wel vaker, buiten het kamp extra voedsel bij elkaar sprokkelen. Zijn vader, mijn witte overgrootvader, was kort daarvoor tewerkgesteld aan de Birma-spoorlijn, en daar na de oorlog niet meer van teruggekeerd. Mijn opa was dus zonder dat hij het wist wees geworden, toen hij als tienjarige jongen op illegale wijze het mannenkamp verliet. Hoe hij precies door de omheining wist te komen, heeft hij me niet verteld. Maar soms weet een tienjarige jongen blijkbaar meer dan een hele groep volwassen kerels bij elkaar.

Ik heb pasgeleden foto's en tekeningen van Japanse interneringskampen bekeken, die grotendeels omheind waren met metershoog prikkeldraad, afgewisseld met dikke stroken bamboe. Misschien was het prikkeldraad gewoon op.

Ik kan me alleen maar een ruwe voorstelling maken van hoe het moet zijn geweest. Hoe hij na zijn verdwijning zonder veel geluid door de jungle moest sluipen om bij de

visjes te komen die in kleine poelen leefden aan de rand, op maar luttele meters van het kamp. Hoe hij goed moest opletten waar hij blootsvoets liep, omdat de vijand soms ook de gedaante van een python kon aannemen. Of van een tarantula, of een tijger. Hoe hij op die momenten misschien even de sores van het kamp en zijn tienjarige rotbestaan een klein beetje vergat omdat hij gelegen op zijn buik met al zijn aandacht naar de visjes loerde die daar net onder het wateroppervlak nietsvermoedend rondzwommen.

Mijn apo vertelde dat hij net iets te luidruchtig was geweest tijdens het vissen, want soms is een tienjarige jongen ook gewoon een tienjarige jongen. Hij had in zijn enthousiasme namelijk hardop 'Hoera!' geroepen toen het hem was gelukt om met een flits van zijn hand een van de visjes uit de poel te scheppen. Een voor die omgeving onnatuurlijk en onverwacht geluid, zo stel ik me voor; de vrolijke hartenkreet van een kind die schril afstak tegen de achtergrond van de onophoudelijke oersonate van het regenwoud. Het was een koud kunstje voor de kampbewaker die daar niet ver vandaan achter een boom zijn blaas had geledigd, en zich wezenloos moet hebben geschrokken, om mijn grootvader, die toch al op zijn buik lag, bij zijn nekvel te grijpen en hem terug naar het kamp te slepen. Maar natuurlijk niet voordat er straf werd uitgedeeld.

Wat die straf precies inhield, weet ik niet. Aan de manier waarop zijn herinnering aan het eind van zijn verhaal stakte, wist ik dat hij me niet alles vertelde over wat er die dag tussen hem en de kampbewaker was voorgevallen. Ik meende hem te horen zeggen dat hij zijn broek moest laten

zakken, hij sprak heel zacht en in uiterste verlegenheid gebracht, alsof hij weer tien jaar oud was, zijn tienjarige zelf die de verschrikkelijke vernedering onderging.

Het kwam erop neer dat hij een paar uur lang in de brandende zon geknield en voorovergebogen op de treinrails moest zitten, met zijn handen op zijn rug en met zijn blote knieën op het gloeiend hete staal van de rails, die als immense slangen door de jungle voortwoekerden.

‘Daar krijg je een enorme dorst van.’ Mijn grootvader wees naar zijn keel. ‘Ik heb in mijn leven werkelijk nog nooit zo’n droge keel gehad als toen.’

Ik was zelf een jongen toen apo mij dit vertelde, ouder dan een jaar of twaalf kan ik niet zijn geweest. Om en nabij zijn leeftijd, toen hij in het jappenkamp zat. De volledige lading van hetgeen hij me toevertrouwde kon ik pas achteraf bevatten. Ik weet nog wel dat het mij toen verwonderde dat mijn grootvader zijn dorst het ergst vond; het allerergste van alle ontberingen die hij die dag moest doorstaan.

De panvis rook waarachtig appetijtelijk, zoals alle gerechten die onder een laagje paneermeel en met vlokjes boter bedekt na ongeveer een halfuur goudbruin uit een hete oven tevoorschijn komen. Amo liet de geiser van de heetwaterkraan wederom hard loeien om een bord af te spelen, nadat ze de dampende panvisschotel op het fornuis had gezet om een beetje af te koelen. Het paste allemaal binnen haar tactiek van de verschroeide aarde.

‘Kun je me de vaatdoek even aangeven?’

Ik keek om me heen, vond de vaatdoek aan een haakje achter me en reikte haar hem aan.